

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ**МОВОТВОРЧИСТЬ АГАТАНГЕЛА КРИМСЬКОГО
В ОЦІНКАХ ДОСЛІДНИКІВ**

Г.В.Буткова

*(кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет)*

В статье рассматриваются самые известные факты научной рецепции речетворчества А.Крымского, обобщаются его оценки, очерчивается перспектива интерпретации в связи с переосмыслением эстетической ценности художественного наследия писателя.

The article represents the most known facts of the scientific reception of the creative speech of A. Krymskij, generalizes his estimations, outlines the perspective of the interpretation in connection with the reconsideration of the esthetic value of the art heritage of the writer.

Плюральність і відкритість сучасної філологічної науки в умовах постколоніального духовного простору вже упродовж двох десятиліть спонукає дослідників до відтворення об'єктивної картини розвитку української культури, повернення їй усвідомлення іманентної художньої реальності. У зв'язку з цим переосмислюються ті її періоди, коли відбувалися кардинальні зрушення у мистецькому світовідчутті, пріоритетних естетичних орієнтирах митців, що вимагає перегляду дотеперішніх уявлень про того чи іншого письменника, природу його художнього стилю, типодиференційні риси естетичної системи.

До таких знакових постатей в історії української культури, що знаменували сутнісні етапи її еволюції, належить А.Кримський – історик, літературознавець, лінгвіст, фольклорист та ісламолог, наукова діяльність якого розгорталася на широкому полі арабістики, іраністики, тюркології та семітології (1). За справедливою оцінкою С.Павличко, він належить до «однієї з найдраматичніших доль в українській новітній історії й до одного з найспівзвучніших сьогоднішньому дню українських класиків» (2, 42). Однак у радянському науковому дискурсі А.Кримський був представлений у негативній іпостасі, насамперед як «опальний академік». Вилучення з наукового обігу вагомої спадщини письменника й ученого диктувалося передусім чинниками політичного характеру. Як відомо, його було звинувачено (а, відповідно, й несправедливо покарано) в «антирадянській націоналістичній діяльності». За словами В.Німчука, у кримінальних справах А.Кримського фігурували й «лінгвістичні» сюжети (3, 15).

В умовах зняття ідеологічного та естетичного табу з літератури й науки з'являється можливість неупередженого потрактування багатогранного доробку А.Кримського, а, отже, й об'єктивного та всебічного, порівняно з попередньою епохою політичних доктрин, дослідження поетикальних особливостей його творчості, яка синтезує в собі найкращі досягнення національної та європейської художньої традиції, характеризується філософською глибиною змісту, пластичною довершеністю форми, шляхетністю мовнопоетичного стилю і репрезентує інтелектуальний рівень української літературної мови.

А.Кримський залишив цікаву й оригінальну художню спадщину. Особливим чином це стосується його орієнтальної поезії. Літературознавці схильні вважати, що після лірики А.Кримського «у нас не було такої повнокровної, соковитої поезії про далекі невідомі краї» (4, 90). Плюралістичний спосіб формування індивідуальних, підкріплених вагомими аргументами підходів до явищ історії літератури маємо в ґрунтовних розвідках А.Кримського. Інтелектуальний потенціал національної філологічної науки вчений помітно зміцнював на посаді вченого секретаря ВУАН, гуртуючи навколо себе кваліфіковані сили молодих дослідників. Створене ним у 1927 році періодичне видання «Східний світ» ввело до наукового обігу чимало цікавих, абсолютно нових історико-археологічних і

літературознавчих матеріалів різноманітної проблематики, які сьогодні перебувають у колі активних наукових дискусій і полемік.

Мистецький феномен А.Кримського не в останню чергу криється в специфіці його лінгвальної свідомості, що значною мірою кодифікує індивідуальний дискурс поезики. Мовотворчість письменника заслуговує на особливу увагу дослідників, оскільки його художні тексти переконливо доводять думку Г.-Г. Гадамера про «невіддільність твору словесного мистецтва та оригінального явища мови» (5, 122). Актуальність порушеної у статті наукової проблеми полягає передусім у необхідності обґрунтування авторської концепції феноменології вченого й письменника, переосмисленні поглядів на творчий доробок на основі його автентичних текстів та їх об'єктивних оцінок.

Мовотворчість А.Кримського, усвідомлення його біографічної доміанти, специфіки творчої лабораторії у різний час неодноразово привертала увагу дослідників – і літературознавців (Т.Гундорова, М.Моклиця, Г.Останіна, С.Павличко, Р.Ткаченко), і лінгвістів (І.Білодід, С.Богдан, С.Головащук, Н.Данилюк, Н.Журавльова, В.Німчук, В.Русанівський, Б.Стельмах та ін.). Чималий поступ зроблено вченими-філологами на шляху розуміння естетичної природи художніх текстів А.Кримського. Літературознавці ведуть активні дискусії з проблем мистецького стилю письменника, його естетичної вартості та світоглядного підґрунтя творчості, розпочаті свого часу такими титанами наукової думки, як І.Франко, Леся Українка, Б.Грінченко, згодом – академіком І.Крачковським, професором Н.Полонською-Василенко та ін. Найґрунтовнішими на сьогодні видаються розвідки філологів, культурологів, філософів з питань орієнталістики А.Кримського (напр., колективна праця «А.Ю.Кримський – україніст і орієнталіст (Матеріали ювілейної сесії до 100-річчя з дня народження)». – К.: Наукова думка, 1974; дисертаційне дослідження М.Веркальця «Художня та науково-публіцистична орієнталістика А.Кримського у контексті літературного і культурного процесу України 2-ї пол. XIX-поч.XX ст.» (К., 1997); публікації на сторінках наукової періодики останніх років).

У науковому дискурсі представлено й мовознавчий аспект сходознавства А.Кримського («А.Ю.Кримський – дослідник мов Близького і Середнього Сходу» Г.Нікуліна). М.Веркалець у праці «А.Ю.Кримський у колі своїх сучасників» пише, що «самопожертвування» А.Кримського на користь орієнталістики спричинене бажанням наблизити до культури рідного народу скарби народів Сходу. Тому так тісно сплелися його інтереси як дослідника східної культури й української філології» (6, 3).

Ґрунтовно й багатоаспектно опрацьовано на сьогодні проблеми історії української мови в науковій спадщині вченого у давніших працях («Питання історичної фонетики української мови в науковій спадщині А.Ю.Кримського» М.Жовтобрюха, «Питання української граматики в працях А.Ю.Кримського» В.Русанівського, «Пам'ятки української мови, опубліковані А.Ю.Кримським» В.Німчука, «Питання розвитку української літературної мови у працях А.Ю.Кримського» П.Тимошенка) і в багатьох дисертаційних роботах (лінгвістичних, літературознавчих, українознавчих) останнього десятиліття (напр., «Історія української мови в науковій концепції А.Ю.Кримського» К.Тищенко, «Феномен української мови у творчій спадщині А.Ю.Кримського» С.Петькун та ін.). Однак дослідження безпосередньо проблем мовотворчості А.Кримського, фонетичної, лексичної, стилістичної систем художньої мови письменника, а також мови його науково-публіцистичних текстів перебуває фактично на стадії становлення. Йдеться про потребу створення об'єктивної картини мовотворчості А.Кримського, перегляду й «фільтрації» її упереджених оцінок з боку ортодоксального мовознавства. Для ствердження здобутків лінгвістичного кримськознавства вкрай необхідним видається активніше студювання лінгвістичних аспектів його феноменології. Актуальність означеної проблеми підсилюється потребою скласти цілісне уявлення про мовно-національний розвиток кінця XIX – початку XX ст., у серцевині якого помітно вирізняється постать А.Кримського.

З огляду на значущість імені вченого в українському та світовому літературному процесі, в розвитку української мови, сходознавства необхідно детально простежити зв'язки між естетичними засадами мовотворчості та домінуванням у критиці різних доктрин на

формування його естетичної свідомості. Вважаємо за доцільне використати кореляції поглядів науковців на мовотворчість А.Кримського, що дозволить адекватно оцінити місце й роль ученого в історії мовознавства, виявити суголосність його ідей сучасним тенденціям філологічної науки.

Свої естетико-мовні настанови А.Кримський реалізував у художній творчості. Проте донедавна в полі зору дослідників перебували лише окремі функціонально-стилістичні аспекти його індивідуальної мовотворчості.

Однією з центральних проблем вивчення мови художніх творів загалом є встановлення співвідношення літературної мови і діалекту. А.Кримський зазвичай використовував діалектні одиниці, поширені в поліських і південно-східних говорах. Як письменник і вчений він застосовував діалектизми і в художніх творах, і в наукових текстах з метою їх синтезу з народною мовою. Скажімо, порівняно зі В.Стефаником, сфера вживання А.Кримським діалектних одиниць значно вужча, проте вона має свою специфіку і свідчить про оригінальність мовотворчості письменника. Для нього не характерний мовний дуалізм. Зауважимо, що значну частину використаних ним діалектизмів не фіксує жоден із відомих на сьогодні словників говорів української мови. Так, вжиті письменником діалектизми *сліпуючи* (7, 625) (*наосліп*), *літувати* (7, 62) не подаються у відповідних лексикографічних джерелах (8).

Фахове дослідження мовотворчості А.Кримського, як, власне, й усієї його багатогранної діяльності, помітно активізувалося лише останнім часом. Одним із важливих його аспектів стало вивчення мови епістолярію як засобу самономінації А.Кримського – письменника, вченого, людини. Це, мабуть, закономірно, оскільки саме у листах знаходять своє відтворення не лише нормативні, етикетні, але й маргінальні мовні явища, структурні й функціональні особливості усно-розмовного мовлення. Лінгвістичне опрацювання листів «важливе не тільки для з'ясування того, яке переломлення отримує практична, щоденна мова письменника в його літературній творчості, у формуванні його індивідуально-художнього стилю, але й того, які риси загальнонародної і літературної розмовної мови своєї епохи вона ненавмисно (або свідомо) відображає» (9, 25). Лінгвістичне опрацювання листів А.Кримського має неабияку вагу в декодуванні його лінгвального феномена. Лексика, прагматика, стилістика його листів характеризуються специфічними рисами. З-поміж найвагоміших мовознавчих здобутків виокремленого ракурсу помітно вирізняються ґрунтовні праці С.Богдан. Дослідниця зосереджує увагу на з'ясуванні мовних особливостей листів А.Кримського, на характеристиці важливих елементів мовного портретування, у якому, за її переконанням, розкрито психологічний тип, темперамент, комунікативну поведінку адресанта. Пошуки особистісних домінант пов'язуються С.Богдан саме з мовотворчістю письменника й ученого, доволі прозоро репрезентованою епістолярними текстами (листи до Б.Грінченка, І.Франка, П.Житецького, О.Огоновського), які за своєю структурно-семантичною організацією асоціюються з автобіографічними жанрами.

С.Богдан відзначає, що «епістолярні самохарактеристики і самономінації є важливими складниками в реконструюванні реального, максимально повного автопортрета особистості» (10, 84). Дослідниця вирізняє два семантично антонімічні епіцентри як сутнісні засоби авторського портретування А.Кримського. Перший епіцентр пов'язується зі ствердженням інтелектуальної досконалості, що спричинено прагненням вивищення (доведення всупереч «мужицькому», ще й тюркському походженню): *я скрізь був першим учеником* (11, 39); *але так як я вчивсь дуже гарно і багацько начитався, то я вважав себе дуже розумним і був певен, що ніколи вищого од мене немає (звісно, такі гадки я пильно хоронив у собі і нікому не висловлював)* (11, 59); *я завше був першим по вченню* (11, 64). Другий семантичний епіцентр мовної самономінації А.Кримського оприявнює «постійне усвідомлення власної недосконалості й меншовартості» (10, 78): *цілковитий неук* (11, 65); *Мені гидко й згадувати за той час. Погадайте собі: недовчений «недоросль» скрізь тика свого носа* (11, 69); *я навсправжки є ніщо* (11, 84); *Я людина дуже собі звичайна і до того невіглас* (11, 82).

Аналіз мовотворчості А.Кримського крізь призму його епістолярію уможливує виявлення психологічного портрета письменника. Для потвердження процитуємо деякі

фрагменти з його листів до Б.Грінченка: «Сам я – слабуватий, занадто нервовий, плаксиво-сентиментальний, – мені неодмінно треба було якоїсь суворої нігілістичної теорії, котра б вдержувала мене в певних межах...» (лист до Б. Грінченка від 18 серпня 1822 року). Неодноразово адресат зізнався у схильності до анахоретизму (до самотності): «Живу я анахоретиком, рідко кого й бачу в Москві...» (11, 341). Тяжіння до усамітнення властиве сангвінічним натурам, пор.: «Приїхав я в Москву. Не хтілося мені нікого розшукувати із своїх знайомих, я взяв жити дуже самотньо» (11, 76). Самотність значною мірою формувала його творчу зреалізованість (мабуть, тут ідеться про юнгівський тип «самості» як «надординарної», окремішньої особистості), додавала йому фізичних сил, пор.: «...од того часу, як займаюся наукою, зробився більш урівноваженим і почуваю, що мені прибільшало сил. Навіть фізично я поздоровішав...» (11, 82). Варто зазначити, що такий напрям дослідження мовотворчості письменника органічно вписується у формат сучасного літературознавства, зокрема, у новий проект психоісторії новітньої української літератури (12).

Ще один важливий напрям означеної проблеми репрезентують дослідження мовотворчості наукових текстів А.Кримського, здійснені Б.Стельмах. Дослідниця ґрунтовно аналізує образну систему наукових праць вченого, з'ясовує й детально характеризує природу емоційно-експресивних засобів його текстотворення (13).

Спостереження та висновки Б.Стельмах можна звести до кількох основних аспектів. Насамперед, авторка акцентує увагу на такій особливості текстотворення А.Кримського, як тяжіння до лаконічності, помітного у рецензіях. Разом з тим у них активно використано образний потенціал порівнянь з метою уточнення, глибшого і влучнішого викладу інформації. Іноді такі порівняння у поєднанні з іншими засобами є особливо мальовничими і надають контексту ознак художнього стилю (13, 240): *Хоч думки ще бушують і печуть, та є надія, що замість бушувати або беспокоїно, різко меркати та палахкотіти, мов огонь на вітрі, вони засяють ярким, супокійним постійним світлом, мов сонце* (7, 525). Енергетику наукового тексту А.Кримського формують фольклорні засоби, які суттєво увиразнюють влучні оцінки автора, відгранюють його емоційне ставлення до аналізованого твору (явища). Доволі часто у рецензіях зустрічаються фразеологізми фольклорного походження (фразеологізми у формі порівнянь), що надають науковому тексту особливого колориту: *замість цвірінкати, мов горобець на зорі, поет бере темою тріскачій, дзижкачій «патріотизм»* (14, 8). Не меншою емоційно-експресивною функцією наділяє А.Кримський часто вживані в науковому тексті народні прислів'я та приказки типу: *краси на тарілці не носити* (14, 393); *чорт не такий справді страшний, як його малюють* (14, 453).

Мовотворчість А. Кримського реалізує національну мовну картину світу й відбиває авторське ментальне та психологічне сприйняття довкілля: через епітети, властиві фольклорним текстам (*безсмертна пісня, палка любов, важкий сум та гіркий жаль і под.*), авторські тропи (*клишоногі вірші, пікантна звістка*), загальноживану (або ж – індивідуально-авторську) метафорику з особливими емоційним та естетичним впливом на читача (*слова повилітали з пам'яті, одна сама пекуча згадка бігає за тобою скрізь...*).

Б.Стельмах висновкує, що у наукових текстах А. Кримський, поряд із засобами, які забезпечують однозначність і логічну послідовність викладу, функціонують емоційно-експресивні одиниці мови, які конкретизують авторську думку, допомагають мовцеві вплинути на адресата (13, 242).

У наукових текстах А.Кримського широко представлено стилістично забарвлені фразеологічні одиниці (*ні сіло ні впало; забила тямку; про людське око; набив собі руку; слід за ним загув і под.*). Індивідуальний почерк наукового стилю вченого кодифікують фразеологічні конструкції розмовно-побутового характеру (*заткнути усім пельку; чоловікова своя сорочка стала ближча до тіла*). Подібні мовні кліше, що частково втратили свіжість експресивно-образного навантаження (а відтак і гостроту впливу на реципієнта), певною мірою знижують образний рівень наукового тексту А.Кримського. Однак у його власне наукових текстах більшість із використаних фразеологізмів «стилістично забарвлена й виконує супровідну порівняльну, уточнюючу функцію» (13, 240).

У полі зору сучасних дослідників перебуває мовний етикет, зокрема, авторські засоби ввічливості у листах А.Кримського, які вивчає Н.Журавльова. За її спостереженнями, автор часто послуговувався власне українськими етикетними лексемами – *добродій, земляк*. При аналізі лінгвістичної категорії мовний етикет адресанта стає засобом його самономінації як глибокого психолога і людини високого такту (на ім'я та по батькові А.Кримський величав вчителя П.Житецького й інших адресатів: О.Кониського, О.Левицького, Є.Чикаленка). Свою ввічливість і шанобу він засвідчував до адресатів західноукраїнських земель польською *двойменною формою* (типу «Дорогий, високоповажний Павле Гнатовичу!» (до П. Житецького)), чи використання лексеми *пан*, що була засобом іменування осіб високого соціального статусу.

Н.Журавльова в статті «Засоби ввічливості у листах Агатангела Кримського» обсервує вживання фразеологізмів ввічливості (з *Вашої ласки, будьте ласкаві, зробіть ласку, по щирості*) в епістолярії А.Кримського. Узагальнюючи свої міркування щодо особливостей мови епістолярію А.Кримського, дослідниця резюмує, що в листах він широко послуговується традиційними для літературної мови засобами вираження ввічливості, а також діалектними (пор.: «Заодно Вас дуже-дуже прошу: не напишіть мені ніяких компліментів, бо цим Ви мене дуже покривдите» / до Б. Грінченка); індивідуально-авторськими виразами чемності (прийміте й моє щире спасибі до усіх цих «спасибів», які мусив сказати кожен, побачивши «Зорю» (до В. Левицького)), що свідчить про його високу культуру спілкування (15, 94).

Найуживанішими його опорними лексемами були *друг, земляк, добродій, товариш, учитель* у поєднанні з опорними пояснювальними означеннями *дорогий + друже* (товаришу) (до І.Франка, Б.Грінченка та В.Гнатюка), *любий + друже* (до М.Павличка), *дорогий + учителю* (до П.Житецького), або ж дружньо-вічливе звертання *дорогий* ускладнювалося етикетним епітетом *високошановний* («Дорогий, високоповажний учителю мій Павле Гнатовичу!..»). Отже, можна вести мову про високочастотність «інтенсифікаторів» епістолярної ввічливості А.Кримського, що є засобом формування індивідуальних стильових доміант мовноетикетної системи листування письменника. На думку сучасних дослідників, етикетні формули А.Кримського повністю відповідають мовній парадигмі кінця ХІХ – початку ХХ ст.; вони є традиційними для українців і засвідчують типологічні ознаки етикету епохи, в яку він жив і творив (13, 241).

Ознайомлення з поглядами вчених на мовотворчість А.Кримського спонукає до висновку про потребу різноаспектного вивчення мови художніх творів письменника з акцентом на його індивідуальну мовотворчість, про необхідність глибокого аналізу соціолінгвістичних закономірностей, що визначили особливості мовної практики митця. Перспективність дослідження вбачається і в поглибленні теоретичних положень щодо зв'язку мовотворчості А.Кримського зі світоглядними мовно-естетичними засадами епохи. На часі – визначення лексико-семантичного діапазону кодифікованих мовних одиниць письменника, релевантних для лексичної системи сучасної української мови, укладання словника його індивідуально-авторських образних слововживань з використанням комп'ютерних програм опрацювання художнього тексту.

1. Кримський А. Бібліографічний покажчик (1889–1971). – К., 1972
2. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм: Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2001.
3. Німчук В. Голгофа А.Кримського // Агатангел Кримський – учений, письменник, українець: Збірник наукових праць. – Луцьк, 2007.
4. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. – К., 1998. – Кн. 1.
5. Гадамер Г.-Г. Герменевтика і поетика. – К., 2001.
6. Веркалець М. А.Ю.Кримський у колі своїх сучасників. – К., 1990.
7. Кримський А. Твори: В 5-ти т. – К., 1972. – Т.2.
8. Лисенко П. Словник поліських говорів. – К., 1992.
9. Кручинина И. Элементы разговорного синтаксиса в произведениях эпистолярного жанра // Синтаксис и стилистика. – М., 1976.

10. Богдан С. Автопортрет Агатангела Кримського крізь призму його епістолярної самохарактеристики і самономінації // Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. – Луцьк, 2007.
11. Кримський А. Твори: В 5-ти т. – К., 1972. – Т.5., Кн. 1.
12. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури. – К., 2006.
13. Стельмах Б. Образна система наукових праць А.Ю. Кримського та інші засоби емоційного впливу на читача // Вісн. Львів. ун-ту. Сер.: Філологія. – 2004. Вип. 34. – Ч. II.
14. Кримський А. Твори: В 5-ти т. – К., 1973. – Т. 3.
15. Журавльова Н. Засоби ввічливості у листах Агатангела Кримського // Агатангел Кримський – учений, письменник, українець. – Луцьк, 2007.